КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

І. В. СВИНОУС,
кандидат економічних наук,
Д. М. МИКИТЮК,
кандидат сільськогосподарських наук
Український науково-дослідний інститут продуктивності агропромислового комплексу

Розглянуто теоретико-методологічні аспекти функціонування особистих селянських господарств як виду діяльності сільських домогосподарств. Приділено увагу дослідженню стратегії "виживання" як основи сільського домогосподарства в період прояву деструктивних явищ в економіці країни. Досліджено неформальну кооперацію в особистих селянських господарствах.

Постановка проблеми. Феномен життєдіяльності особистих селянських господарств (ОСГ) як форми дрібнотоварного виробництва протягом досить тривалого періоду є об'єктом дискусій учених-економістів, політиків, урядовців. У питаннях діяльності ОСГ перетинається багато інтересів, зумовлених складними і суперечливими процесами їх функціонування та проблемами подальшого розвитку. Зацікавлення ними викликане ще й ситуацією, за якої у процесі аграрних економічних перетворень саме згадана форма господарювання виявилася стійкішою і мобільнішою, зайнявши власну нішу у процесі становлення багатоукладної економіки та ринкових відносин.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. За нинішніх реалій вивченню цієї форми господарювання приділяли увагу І. Баланюк, Г. Беккер, П. Березівський, О. Біттер, Т. Даниленко, В. Месель-Веселяк, Л. Михайлова, С. Онисько, О. Онищенко, І. Прокопа, П. Саблук, Г. Черевко, Л. Шепотько, В. Шиян, О. Шпичак, В. Юрчишин та ін. Їхні роботи мають важливе значення і слугують підґрунтям сучасних економічних поглядів на проблеми розвитку та функціонування особистих селянських господарств. Відсутність єдиної методологічної основи щодо трактування поняття "особисте селянське господарство", природи його функціонування призвело до необґрунтованих втрат певних видів соціального захисту порівняно з жителями міст та тінізації виробництва продукції в аграрному секторі економіки, до спотворення ролі й місця особистого селянського господарства у виробництві й забезпеченні населення України сільськогосподарською продукцію.

Мета статті – оцінка концептуальних засад розвитку особистих селянських господарств як складової неформальної економіки.

Виклад основного матеріалу. Розгляд природи ОСГ, як виду діяльності сільських домогосподарств, свідчить, що в них чітко простежуються риси, характерні для парцелярних господарств:

– залежність від природних умов;
– використання ручної праці та примітивних засобів виробництва;
– обмеженість поділу праці рамками сімейної кооперації;
– натурально-споживчий характер;

– універсальність і органічне поєднання землеробства і домашньої промисловості.

Аналізуючи стан функціонування аграрного сектора деяких країн Азії, для яких характерна наявність рис парцелярних господарств, Дж. Скотт зазначив, що запобігання голоду – це головний повсякденний соціальний ідеал будь-якого традиційного співтовариства.

Саме страх перед голодом став причиною багатьох особливостей технічної, соціальної та етичної організації сільського товариства. Скотт метафорично пояснює економічну ситуацію більшості традиційних суспільств до другої половини XX ст.: ″Є райони, в яких положення сільського населення нагадує положення людини, що весь час стоїть по шию у воді, коли легкої хвилі досить, щоб вона захлинулася″ [1, С. 77]**.** У такій ситуації селянин понад усе прагне уникнути ризику; при цьому підприємницький азарт, спроби політичної організації відходять у традиційних співтовариствах на другий план. Принцип ″головне – вижити″ превалює абсолютно. Дивні, на перший погляд, події в сільському житті виявляються продуманими формами елементарного соціально-економічного перестрахування. Розглядаючи це, Скотт посилається на класичне твердження Карла Поланьї: ″Відсутність загрози індивідуального голоду в певному значенні робить архаїчне суспільство гуманнішим порівняно з ринковою економікою, але в той же час економічно менш ефективним″ [2, С. 509].

Повсякденні особливості економічної поведінки сільських жителів, важко зрозумілі з погляду класичної економічної теорії, Дж. Скотт, спираючись на історико-соціологічні дослідження Карла Поланьї, Олександра Чаянова і Елва П. Томпсона, пояснює у власній концепції етики існування або виживання. Скотт формулює кілька правил традиційного сільського виживання: селянська схильність до традиційних форм аграрного існування є прагнення звести до мінімуму ризик голоду в разі загибелі врожаю. Лише за наявності твердих гарантій від ризику селяни згодні на інновації.

″Я прагну показати, – наголошував Дж. Скотт, – яким чином страх перед голодом пояснює багато особливостей технічної, соціальної і моральної організації селянського суспільства, які без цього зрозуміти неможливо″ [1, С. 123] .

Стратегія ″виживання″ особистих селянських господарств передбачає, що селяни уникають будь-якого ризику й прагнуть усіма зусиллями забезпечити стабільність свого існування. Перший принцип безпеки – мінімізувати можливості катастрофи, але не максимізувати середні доходи. Ще наприкінці XIX ст. К. Маркс, аналізуючи генезис капіталістичної земельної ренти, вказував на значні відмінності парцелярного селянського господарства від капіталістичного землеробства, стверджуючи, що в цьому парцелярному господарстві: ″виробництво…значною мірою задовольняє власні потреби і цілком не залежне від регулювання загальною нормою прибутку″ [3, С. 123]. Це перегукується з теорією "трудового селянського господарства" і дуже актуальне для періодів радянської і пострадянської історії, які неодноразово ставили селянську родину на межу виживання. Завдання такої економіки – дати можливість вижити всім. На це були націлені інституції громади, що реалізуватимуть механізми перерозподілу, допомоги й обміну (між родинами, усередині сільської громади, у відносинах з представниками влади), принципи моральності й поваги стосовно тих, що надають безоплатно свої ресурси. Одержуючи таку допомогу (від іншої родини, від громади, від влади, від держави), родина стає зобов'язаною, бо потрібно "оплатити" цю допомогу в майбутньому. Допомога родині, зроблена селом, стає товаром (подібно грошам, які банк повертає до себе згодом) і зобов'язує її нести трудову повинність стосовно сільської громади. Той же механізм діє у відносинах між родиною і державою (при одержанні державних субсидій). Етика виживання – це нормативне моральне поняття, закладене як принцип у структуру внутрішньосільського обміну, соціального вибору ефективніших систем оренди землі та положення щодо оподатковування.

Трудове селянське господарство, за О. В. Чаяновим, живе турботами прогодувати родини й забезпечити працевлаштування її активних членів. Але при цьому основна відмінність між теоріями ″трудового селянського господарства″ і стратегією ″стійкості″ полягає в тому, що особисте селянське господарство розглядається лише як основне місце роботи селянина в період економічної кризи [4, С. 124]. Проте в умовах економічної стабільності

воно є сферою вторинної зайнятості. В ОСГ майже відсутній розрахунок, властивий капіталістичному господарству – максимізувати свій доход шляхом ефективного використання трудових та інших ресурсів, вибрати найбільш прибутковий для виробництва продукт, що властиво фермерському господарству. Селянське господарство такого типу в періоди "вищого нестатку" (особливо в ті етапи життєвого циклу родини, коли тиск "непрацездатних" особливо великий – неповнолітні діти, працювати нікому) здатне на вищий ступінь самоексплуатації (моральний та економічний), незважаючи на майже самознищувальну напругу власних трудових зусиль. І це ж господарство, коли важкий етап пройдено, автоматично зменшує своє трудове навантаження, не прагнучи максимізувати свій доход**.**

Зокрема, у дослідженнях О. Фадєєвої обґрунтовується підхід, що розглядає кожне домогосподарство як окремий елемент. Такі методологічні підходи дозволили одержати й обґрунтувати висновки, що ″…грошовий капітал, створений сільською родиною, найчастіше не спрямовується на розширення виробництва, на відкриття свого бізнесу, а значить, не стає частиною капіталістичного розвитку. Родина вирішує більше ″людські″ проблеми й вкладає ресурси, накопичені важкою працею, у своїх дітей, не завжди розраховуючи на відшкодування цих витрат у майбутньому. Подібна економічна нераціональність – суть нинішньої селянської економіки″ [5, С. 8]. Ці висновки підтверджує Р. Е. Прауст: ″Давно відмічено зарубіжними і вітчизняними дослідниками високий порівняно з сільськогосподарськими підприємствами ступінь виживання сімейних господарств в екстремальних умовах і консерватизм більшості їх власників відносно будь-яких нововведень, пов'язаних зі зростанням виробничих витрат, визначаються, у першу чергу, внутрішнім механізмом формування і розподілу кінцевого продукту (доходу), що штовхає членів сімейного господарства до високої самоексплуатації, зовсім не зрозумілої для найманої праці в ринковій економіці″ [6, С. 7].

Дж. Скотт виділяє два принципи, відповідно до яких здійснюється “упорядковане” селянське існування: норма обміну і право на виживання. Ці норми властиві селянському співтовариству зсередини і діють також у його відносинах із зовнішнім середовищем. Традиційні соціальні інститути формують цінність захисту бідних селян від кризи, забезпечуючи таким чином загальний добробут сільського співтовариства на мінімальному рівні. Ця схема цікава для розуміння соціальних механізмів української сільської громади, деякі функції якої в період колективізації перейшли до колективного господарства, що взяло на себе частину турбот про виживання сільської родини. Насамперед колгосп забезпечував право зайнятості всіх жителів села (це соціальне право нині є перешкодою на шляху економічної реформи на селі).

Проте деякі дослідники особистих селянських господарств вважають недоцільність узагальнення ОСГ як таких, що використовують стратегію ″виживання″ [7, С. 7]. На його переконання, діяльність вищезазначеної категорії форм господарювання підпорядкована трьом програмам дій, що відповідають комплексу мотивів, переважно пов'язаних:

– з примусом (економічних по природі – “треба якось годуватися”);

– з виробленими в процесі функціонування суспільства нормами існування (“щоб як у людей”, “дітей піднімати”);

– з економічним зацікавленням (“бізнес розвивати”).

Наведена типологія за своїм змістом подібна до розподілу сімейних господарств, запропонованою Т. Нефьодовою та Дж. Пеллот, у якій на одному полюсі розміщені господарства з переважно пристосовницько-пасивною, а на іншому – активною ринковою поведінкою [8, С. 123].

Способи адаптації селян до нових умов життєдіяльності пов'язані з їхніми індивідуальними якостями й призводять до різних типів економічної поведінки сільського домогосподарства, а саме:

– добровільна активна адаптація;

– вимушена активна адаптація;

– вимушена пасивна адаптація;

– пасивна, руйнівна.

Відповідно до обраної стратегії домогосподарства у селян формується виробниче спрямування діяльності особистого селянського господарства, площа землекористування, матеріально-технічне забезпечення здійснення виробничих процесів.

У такому випадку доцільно згадати селянознавця Т. Шаніна, який вважає ОСГ елементом неформальної економіки: ″Неформальна економіка вбирає в себе ряд певних видів діяльності, які не орієнтовані на автоматичне вилучення прибутку, і здійснюється не стільки заради досягнення заздалегідь намічених цілей, скільки для підтримки певної нормальної міри стабільності, виживання, добробуту й відтворення″ [9, С. 116].

Як показали дослідження зі з'ясування внутрішньої мотивації виробництва продукції сільського господарства, ″зв'язки домогосподарства з ринком не значні″, і серед них переважають ті, завдяки яким сільська сім`я отримує грошовий доход, а не витрачає кошти. У 2011 р. ОСГ було основним джерелом забезпечення 28 % сільських родин і ще для 43 % відігравало важливу роль у добробуті. Значення ОСГ було менш важливим для тих домогосподарств, члени яких були зайняті в агропромисловому комплексі.

За статистичними даними, частка вартості спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та доходів від продажу сільськогосподарської продукції, у структурі домогосподарства змінюється пропорційно зростанню чисельності його складу. Подібна ситуація спостерігається в домогосподарствах, які мають значну чисельність дітей. Так, у 2011 р. частка вартості спожитої продукції, отриманої від ОСГ, в сільських родинах, де є п'ять дітей і більше, становить 22,1 %, у 2000 р. – 40 %, доходи від продажу сільськогосподарської продукції – 6 %, у 2000 р. – 8 %. Такою ж вона є і в домогосподарствах з непрацездатними особами.

О. В. Чаянов, аналізуючи діяльність селянського господарства, підкреслював ″…ми повинні прийняти концепцію фіктивної дводушності селянина, що поєднує у своїй особі і робітника, і підприємця" [10, С. 123]. Вказуючи на відмінності селянського сімейного господарства від капіталістичної ферми, він підкреслював, що селянин сам визначає час своєї роботи. Як наслідок, селянське господарство розвиватиме елемент "самоексплуатації" настільки, що вийде за межу максимального прибутку, щоб одержати доход, достатній для задоволення своїх споживчих переваг, або інтенсивність праці в господарствах знижуватиметься, коли буде досягнута рівновага між доходами і потребами, навіть якщо прибуток і не наблизився до максимуму.

Особисте селянське господарство здатне адаптуватися до будь-яких умов. Це своєрідна форма аграрного виробництва, що є базовою одиницею економіко-виробничих відносин, від якої повністю залежить, які виробничі відносини на даному історичному проміжку часу знайдуть підтримку і розуміння в аграрному секторі будь-якої держави. Його не слід ототожнювати з домашнім господарством або сімейним кооперативом. Це мобільне дрібнотоварне виробництво, здатне трансформуватися під будь-які форми відносин через свій незначний обсяг і невисокий рівень механізації. Тут взаємини знаходяться не у сфері виробничих, а у сфері соціально-психологічних відносин, де основу всьому визначає ставлення до землі, те, як її сприймає людина в даний період часу. Примітивізм аграрно-виробничих відносин, у даному випадку, слугує як гарант збереження життєздатності виробництва, оскільки конкуренція йому не притаманна.

Особисте селянське господарство постійно шукає (і знаходить) способи вирішення своїх ринкових проблем (купівля, збут, отримання і надання послуг) шляхом кооперації з іншими сільськими домогосподарствами як сусідськими, так і за межами села. Цей господарсько-економічний і соціальний контур можна умовно назвати "міждворовою кооперативною мережею". У межах такої мережі відбувається систематичний обмін (як правило, натуральний, але іноді і все частіше – грошовий) продуктами, послугами, працею, майстерністю. Не маючи можливості вийти на вільний ринок зі своєю продукцією, ОСГ організовують "експолярні" ринки продукції та праці. У межах таких ринків діють насамперед неформальні, юридично не оформлені зв'язки. Достатньо простої домовленості, щоб обмін відбувся.

На нашу думку, цей механізм органічно властивий селянським домогосподарствам, що перебувають у тісному зв'язку між собою та із сільською соціально-територіальною спільнотою. І якщо представники великого господарства у відповідь на прохання селян про допомогу (у формі кредитування, продажу молодняку, виділення будівельних матеріалів) нині майже систематично відмовляють, то відносини усередині "кооперативної мережі" абсолютно інші. Допомога і взаємодопомога – у дрібних, але достатніх для суб'єктів масштабах – систематично здійснюється, що є характерною рисою стратегії ″виживання″.

Це вважається досить надійною соціальною базою, щоб почати (на жаль, з великим історичним запізненням) допомагати сільськогосподарській спеціалізації сільських домогосподарств, що приведе до вертикальної кооперації останніх. Слід зазначити, що програма такої допомоги не може бути універсальною і такою, що не враховує господарські та соціальні традиції сільськогосподарських регіонів і мікрорегіонів України.

Висновки. Перспективи розвитку особистих селянських господарств знаходяться у сферах економічних, соціальних і моральних інтересів сільської сім'ї. Вони визначають, чи обмежитися розмірами малого споживчого господарства, чи розширити його до розмірів, які дозволяють одержувати альтернативний грошовий доход, створюючи велике господарство підприємницького типу, чи припинити господарську діяльність на землі. Проте психологія сучасного селянина, який піддався моральному впливу ″разселяненого″ сільського жителя країн з ринковою економікою, вже налаштована на те, що в момент поліпшення фінансового стану його сім`ї ведення особистого селянського господарства набуде аматорського характеру, що є однією із рис, притаманних стратегії ″виживання″.

Селянство, завдяки своїй організації, світогляду і побуту, які складалися століттями, забезпечувало стабільність державному ладу країни. Через руйнування земельного устрою, що складався століттями, було знищено основу, яка визначає моральне обличчя селянства. Негативні наслідки аграрної реформи звели нанівець сприятливий вплив селянства на життя держави і народу в цілому.

Свідомість сучасних селян являє собою синтез традиційної селянської стратегії ″виживання″ з колективізованою радянською епохою свідомістю. Відбулося накладання й переплетення традиційних типів індивідуальної колективності і нового типу соціалістичного колективізму.

Ілюзія стабільності у 70 – 80-х рр. минулого століття дуже характерна для селянської свідомості. Як зазначав уже згаданий відомий дослідник селянства Дж. Скотт, "тепер переоцінене минуле стало необхідним для оцінки жахаючого сьогодення. Фактично пам'ять допомагає, як би усунутися від реального життя, бо життя це дуже тяжке" [2].

Список літератури

1. *Шанин Т.* Великий незнакомец: Крестьяне и фермеры в современном мире. – М.: Прогресс-Академия, 1992.– 428 с.
2. *Полани К.* Два значения термина ″экономический″ // Неформальная экономика: Розсип и мир/ [под ред.. Т. Шанина]. – М.: Логос, 1999. – С. 505 – 513.
3. *Ленин В. И.* Рецензия. Карл Каутский. Аграрный вопрос. Обзор тенденций современного сельского хозяйства и аграрная политика / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – М.: Политиздат, 1979.– Т. 4. – С. 88 – 94.
4. *Чаянов А. В.* Крестьянское хозяйство. – М.: Экономика, – 1989. – 492 с.
5. *Фадеева О.* Типология семейных стратегий / Никулин А., Данилов В., Шанин Т. Рефлексивное крестьяноведение. Десятилетие исследования сельской России / Шанин Т. – М.: ВШСЭН, РОС-СПЭН, 2002. – С. 215 – 226.
6. *Прауст, Р. Э.* Исследование семейных хозяйств предпринимательского типа // Экономика сельского хозяйства России. – 2000. – № 9. – С. 7 – 8
7. *Оберемко О. А.* Типологія ЛПХ: Зоны актуальной ответственности // Человек. Сообщество. Управление. – 2007. – № 2. – С. 6 – 8.
8. *Нефедова Т.* Сельская Россия на перепутье: Географические очерки. – М.: Новое издательство, 2003. – 345 с.
9. *Шанин Т.* Неформальная экономика // Вопросы философии.– 1990. – №. 8. – С. 114 – 128.

Концептуальные основы функционирования личных крестьянских хозяйств

И. В. Свиноус,
кандидат экономических наук,
Д. Н. Микитюк,
кандидат сельскохозяйственных наук
Украинский научно-исследовательский институт
продуктивности агропромышленного комплекса

В статье рассматриваются теоретико-методологические аспекты функционирования личных крестьянских хозяйств, как вида деятельности сельских домохозяйств. Значительное внимание уделено исследованию стратегии "выживания", как основы выживания сельского домохозяйства в период проявления деструктивных явлений в экономике страны. Значительное внимание уделено исследованию неформальной кооперации в личных крестьянских хозяйствах.

Conceptual principles of private farming operation

I. Svinous,
D. Mikitjuk
Ukrainian research institute of productivity of agroindustrial complex

The paper discusses the theoretical and methodological aspects of private farms, as an activity of rural households. Considerable attention is paid to the study of strategy "survival" as the basis for the survival of rural households during the manifestation of destructive phenomena in the economy. Considerable attention is paid to the study of informal cooperation in private households.